

СТАНОВЛЕННЯ ГУМАНІСТИЧНИХ ЗАСАД НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

УДК 316.351

О. В. Гапченко

На шляху утвердження національної духовності, становлення сучасної української освіти та культури велике значення має використання культурного й історичного досвіду педагогічної діяльності українських гуманістів XVI–XVII ст., які транслювали цінності європейської ренесансної духовної та освітньої культури на вітчизняний ґрунт. Подальший розвиток України, пошук шляхів і механізмів входження української спільноти в європейський простір передбачає обов'язкове звернення до своєї історичної та педагогічної спадщини, використання найкращих надбань гуманістичної педагогіки, урахування традицій ставлення до суб'єкта освітньо-виховного процесу як до неповторної особистості.

Мета цієї статті полягає у з'ясуванні сутності феномену ренесансного гуманізму в Україні й окресленні шляхів його поширення в інтелектуальному та освітньому середовищі української гуманістичної еліти XVI–XVII ст. Різним аспектам цієї теми присвячено праці відомих українських дослідників – філософів, істориків культури, педагогів. Зокрема, особливості українського гуманізму в контексті загальноєвропейських тенденцій розвитку в час Ренесансу і Реформації досліджувались В. Нічик, В. Литвиновим, Я. Стратій, М. Кашубою, Т. Кочубей.

В історії української педагогіки XVI–XVII ст. є одним із найяскравіших періодів. У цей час спостерігається інтенсивне проникнення ренесансних, гуманістичних ідей в Україну, завдяки українській інтелектуальній, науковій та літературній еліті утверджується європейського рівня освітня культура, відбувається формування національної свідомості, особливого громадянського

наповнення набуває просвітницька діяльність українських гуманістів і книжників.

Говорячи про механізми та шляхи проникнення ідей ренесансного гуманізму в Україну, про значущість діяльності українських гуманістів у вихованні людини, у формуванні її особистісних якостей, ідей високої моральності і патріотизму, слід пам'ятати про спадкоємні зв'язки української культури періоду культурно-національного відродження з духовними традиціями Київської Русі, з православною духовністю. Однак, як зазначають дослідники, “незважаючи на те, що в XVI–XVII ст. українська культура перебувала в орбіті греко-слов'янських впливів, розвивалася переважно в координатах слов'янського православного світу та визначальною для неї була парадигма православного богомислення, є всі підстави твердити не лише про неперервність культурно-історичного розвитку з часів Київської Русі, але й про збагачення її європейським духовним досвідом Відродження, Реформації та Бароко” [3, с. 6].

Різнобічна діяльність носіїв високого, європейського рівня культури в Україні – українських гуманістів – була спрямована на людину і сприяла утвердженню особистістю своєї активності на ниві освіти та культури, що загалом було свідченням проникнення європейських ренесансно-реформаційних впливів на український ґрунті. Водночас у своїй різнобічній активності українські професори, дидаскали, викладачі шкіл і колегіумів, книжники та поети не віддалялись від духовних основ національного буття, репрезентували національну ментальність, ідентичність і стиль мислення українства. Зберігаючи свою духовність та православні християнські цінності і розвиваючись під впливом ренесансних ідей та тенденцій, вони творили простір європейського культурно-освітнього буття. Для української свідомості і педагогічної думки періоду культурно-національного відродження XVI–XVII ст. є характерною свого роду “відкритість”, здатність синтезувати західноєвропейські ренесансні ідеї із суто українською, національною свідомістю. Тому органічними є поєднання національної ментальності зі

здобутками античної спадщини, середньовічної та ренесансної філософії, візантійської книжності. Як і в Європі, гуманізм в Україні було пов'язано з боротьбою свого народу за національну незалежність, а одним із найяскравіших виявів українського гуманізму стало формування почуття належності до своєї культури та патріотизм.

Як відомо, Відродження – це самостійна епоха в історії європейської культури, великий переворот у системі цінностей, які виражали принципово нове бачення світу, суспільства і людини. Зародившись та досягши найвищого розквіту в Італії XIV–XV ст., Відродження змінило різні сфери європейського життя і вплинуло на розвиток багатьох східноєвропейських культур, у тому числі й на українську. Як зазначають українські дослідники, Україна в XVI–XVII ст. зазнавала впливу ренесансних ідей, а в українській культурі цього часу спостерігаються явища і процеси ренесансного походження й характеру [1; 2; 4].

Світоглядною основою ренесансної доби став гуманізм. Гуманізм – це комплекс морально-етичних вчень про людину, її місце в світі, шляхи досягнення людського щастя. Гуманістичний світогляд був ідейною основою доби західноєвропейського Відродження, в його межах утверджувався новий погляд на людську природу як гармонію духовного та тілесного, як сутність, що самоутверджувалася в різних формах діяльності і творчості. Людина також поставала як найвища цінність, творець власної долі.

Своєрідність культури Відродження та породженої нею гуманістичної свідомості виражалась у зародженні світсько-раціоналістичного світогляду, що поступово витісняло середньовічну систему мислення, у ставленні до людини як суб'єкта творчої діяльності, у виході на перший план різних видів людської активності, наслідком чого стали зміни у науці, освіті, мистецтві. У східнослов'янському, в тому числі й українському світі, Відродження знайшло досить своєрідне втілення, оскільки гуманістична свідомість тут перепліталась з виявами християнського мислення. Україна являла собою культурний простір, де переплітались ренесансні та реформаційні ідеї з ідеями православної

духовності. Тому можна констатувати, що тут втілювався більшою мірою не італійський, а північноєвропейський варіант Відродження. Ренесансні ідеї в Україні були більш близькими до північноєвропейського напрямку гуманізму, який розвивався в тісній єдності з Реформацією [2, с. 58]. Відома дослідниця ренесансної культури і ренесансного гуманізму в Україні В. Нічик справедливо зауважує, що він тут з'явився пізніше, ніж в інших країнах Європи: “коли вітчизняна культура підійшла до потреби його розвитку, вона могла використовувати вже готові ідеологічні, філософські, мистецькі форми гуманізму, вироблені іншими народами” [2, с. 376]. Однак готові форми західноєвропейського чи візантійського гуманізму не запозичувались буквально, а наповнювались суто вітчизняним, українським змістом. Власне відбувалося переосмислення, свого роду трансформація готових світоглядних форм відповідно до стану української культури й особливостей українського мислення.

Нових ренесансних форм набувають в Україні філологічні студії, з вирішенням етико-гуманістичних завдань пов'язується риторика, зароджується також гуманістична педагогіка, яка орієнтувалась передусім на виховання особистості. Поза будь-яким сумнівом, ренесансні елементи в українському духовному житті не могли розвинути до рівня національної ренесансної культури, як, наприклад, в Італії чи Німеччині. Йдеться, звісно, лише про елементи Відродження, про окремі гуманістичні явища та процеси [4, с. 156]. Вплив ідей північного гуманізму в українській духовній культурі в період культурно-національного відродження XVI–XVII ст. був особливо відчутним. Це відображувалося, передусім, у підвищеному інтересі до релігійної тематики, у поєднанні філософсько-етичних і педагогічних ідей з питаннями вдосконалення православ'я, у прагненні вдосконалити духовний світ людини, а не вивчити її тілесну природу.

Слід обов'язково враховувати і те, що визначальний вплив на характер процесів, які відбувалися в духовній культурі, в освітньому житті, мало православ'я та православна церква. Реформаційні і гуманістичні ідеї

розроблялися на ґрунті східнослов'янських форм духовності, греко-руської культури. Тому в Україні XVI–XVII ст. зміни в різних сферах духовного життя відбувалися на основі форм, що були створені давньоруською книжною культурою. Українські книжники використовували надбання західноєвропейської Реформації для відродження східного християнства, його православного варіанту. За словами В. Нічик, у кінці XVI – на початку XVII ст. в Україні виникла своєрідна східнослов'янська версія реформаційної та гуманістичної ідеології [2, с. 130].

В. Литвинов вважає, що в Україні творилися власні форми гуманізму. По-перше, гуманізм існував як аналог західноєвропейського Відродження, що сприймалося і переосмислювалося відповідно до потреб вітчизняної духовної культури, по-друге, у власних, національних формах, як породження розвитку попередніх культурно-філософських традицій. На розвиток цих національних форм великий вплив мали потреби релігійного, культурного та політичного самоутвердження [1, с. 12].

В українському варіанті ренесансного гуманізму багато в чому знайшли продовження морально-етичні і педагогічні ідеї західноєвропейського Відродження. Будучи добре освіченими людьми й опираючись на античну філософську традицію, українські мислителі багато уваги приділяють не лише питанням віри і виховання християнських добродітностей, але й проблемам суто людського життя. Вони роблять висновок, що щастя людина знаходить у розумному та справедливо влаштованому земному житті, яке для самої людини хоча і менш цінне, ніж божественне, але є необхідною передумовою вічного життя.

Розвивається також нове порівняно із середньовічним релігійним мисленням уявлення про гідність людини. Так само, як і європейські, українські гуманісти вважають, що гідність полягає не в родовитості, багатстві, релігійній набожності, а у високих моральних якостях, громадянській свідомості, професіоналізмі, у служінні вітчизні. Шляхетність трактується не лише як

спадкова, алей вихована моральна добродієність. У творах українських гуманістів обґрунтовуються ідеї громадянської та суспільної активності.

Гуманісти звеличували людину – творця історії, проголошували її активність відповідною божественному призначенню. Основними якостями людини, які допомагають реалізуватися їй у житті, гуманісти вважали мудрість, розум, знання, освіту.

Типово ренесансним є також уявлення про земне життя і про можливість досягнення щастя на землі. Уособленням справжнього людського щастя вважалося не так споглядальне, як дійове, соціально-корисне життя, служіння “спільному благу”, вітчизні, народу. Гуманістичне розуміння людського життя тісно пов’язується з проблемами вдосконалення суспільства, започатковується нове трактування історії, що розглядається не лише як наслідок Божого промыслу, але й як сфера реалізації вільної діяльності і людини. Неодмінною умовою розвитку особистості та суспільства українські гуманісти бачать мир і злагоду між людьми.

Виявом існування глибинних ренесансних тенденцій в українській культурі періоду культурно-національного відродження XVI–XVII ст. були ідеї громадянського гуманізму, які утверджувались у творах багатьох українських мислителів. Ідеї служіння загальному благу, батьківщині, народу стають фундаментальними у педагогічній та просвітницькій діяльності українських книжників, діячів українських братств і відомих освітньо-культурних об’єднань. Поширення світогляду, що ґрунтувався на ідеях громадянського гуманізму, сприяло становленню національної свідомості українського народу, розумінню значущості свого історичного минулого для виховання людини-громадянина, формуванню національної освіти та культури, включеності їх у загальноєвропейський процес.

Початковий етап поширення гуманістичних ідей в Україні, як і в Італії, було переважно пов’язано з комплексом етико-філологічних дисциплін – риторики, граматики, поетики, історії, моральної філософії на базі використання досягнень античної класичної освіти. З другої половини XVI – до

початку XVII ст., коли в Україні посилювалась релігійна боротьба через прийняття Берестейської унії 1596 року, наступ католицької церкви та контрреформації, українські мислителі звертаються до проблем, які хвилювали представників пізнього, північноєвропейського Відродження, до змісту реформаторських вчень. У цей час коло інтересів українських гуманістів охоплює крім моральної філософії натурфілософію, природознавство.

За висновками українських вчених у розвитку ренесансного гуманізму в Україні можна виокремити три етапи. Перший (приблизно до середини XVI ст.) типологічно є подібним до італійського гуманізму. Основними темами, що в цей час цікавили гуманістів були суспільно-політичні й етичні. Другий період (друга половина XVI – початок XVII ст.) характеризується поєднанням гуманістичних ідей з реформаційними, що дає підстави говорити про поширення в Україні північноєвропейського варіанту Відродження. Цей час відзначено активним функціонуванням різних культурно-просвітницьких, наукових, літературних та освітніх об'єднань, які за своєю природою і характером діяльності були подібні до об'єднань та спільнот італійської ренесансної інтелігенції і північноєвропейських учених товариств. Найбільше значення для розвитку української освіти та духовної культури в цілому мали Острозьке освітньо-культурне об'єднання, вчені спільноти при дворах великих українських магнатів, зокрема, Яна Замойського, Лаврський гурток у Києві, братські школи, де досить значним був вплив української професури, яка отримувала освіту в кращих традиціях європейської гуманістичної педагогіки. У третій період українського гуманізму (друга третина XVII – початок XVIII ст.) комплекс гуманістичних ідей розвивався в контексті процесів, що характеризували добу українського бароко [1, с. 9].

Інтерес до людини, української духовної культури й історії починає активно формуватися в українській свідомості із середини XV ст., коли в Україну через студентів та професорів, які вчилися в європейських університетах або викладали там, починають проникати ренесансні ідеї. Усвідомлюється також потреба в розвитку освіти і науки, на українських

землях збільшується кількість шкіл, починає формуватися відповідна європейському рівню освітня культура. Навчання української молоді в польських та інших європейських університетах стало масовим явищем і це не могло позначитися на загальному культурному рівні української інтелектуальної та духовної еліти. Гуманістичні ідеї, які мали європейське походження, переносилися на вітчизняний ґрунт, і для цього в Україні існували серйозні передумови (подібні процеси в цей час відбувалися і в Білорусі).

Водночас із другої половини XVI ст. в Україну проникають реформаційні ідеї, які були пов'язані з широким антикатолицьким рухом у час європейської Реформації, спрямованої проти панівної ієрархії католицької церкви та кліру. Основними завданнями європейської Реформації були боротьба за істинну віру, за дотримання цінностей раннього християнства. Крім того, доба Реформації в Європі пов'язана з формуванням націй, національної свідомості. Негативним наслідком реформаційних процесів став розкол за віросповідним принципом, що негативно позначилось і на стані українського духовного життя.

Суттєвим наслідком поширення гуманістичних ідей в Україні стала посилена увага до проблем людини, виховання особистості. Основним суб'єктом великої просвітницької роботи, яка велася в час культурно-національного відродження XVI–XVII ст., були українські гуманісти – освічена аристократична верхівка українського суспільства, інтелектуали, книжники, професори та викладачі шкіл. За характером своєї діяльності, способом мислення і спілкування, стилем життя вони були близькими до ренесансної гуманістичної інтелігенції – соціальної групи, що зародилася в Європі саме в час Відродження. Як відомо, основні принципи конституювання гуманістів як особливої соціально-культурної групи пов'язувались не з певним соціальним становищем або професією, не з офіційними ролями і не з чіткою програмою занять, а передусім зі спрямованістю гуманістичної діяльності, характером самосвідомості, особливими способами спілкування. Духовна спільність, усвідомлення причетності до своєї культури та духовної спадщини була визначальною характеристикою гуманістичної інтелігенції [2; 3]. Причетність

до гуманістичного інтелігентського середовища залежала в основному від духовних властивостей самої особистості.

Потреба виховання власної інтелігенції в час культурно-національного відродження XVI–XVII ст. обумовлювалась потребами розвитку українського суспільства, необхідністю виховання людини, яка дбала би про загальне благо, інтереси своєї вітчизни. Українські гуманісти здійснювали широку просвітницьку діяльність, намагалися переконати своїх співвітчизників у користі освіти і науки, демонстрували зразки високої культурності й освіченості, прагнули створити своєрідний культ знань.

Таким чином, в Україні у XVI–XVII ст. формується інтелектуальне та освітнє середовище, що здійснює різні види гуманістичної діяльності й є свого роду транслятором гуманістичних цінностей на вітчизняному ґрунті. Гуманізм як феномен західноєвропейської культури стає поширеним явищем і в українському духовному житті. Інтерес до людини, її життя, діяльності, вияв особистісної активності у різних сферах освіти та культури – це явища суто ренесансні. Передумови для їх поширення в українському житті створювали освічені люди – учені, професори, викладачі шкіл і колегіумів, перекладачі з давніх мов, тобто те середовище, яке за всіма ознаками можна назвати гуманістичним. Українські гуманісти, як і західноєвропейські, творили нову освітню культуру в Україні, виступали пропагандистами культурності та знань як засад людського життя й однієї з основних передумов подальшого поступу української спільноти. Діяльність українських гуманістів сприяла становленню національної самосвідомості, руйнувала усталені стереотипи про некультурність українського (руського) народу, долучала український етнос до загального європейського культурно-освітнього простору.

Отже, окреслюючи перспективи виховання сучасної особистості, виправданим є використання досвіду творення її зразків у минулому. Це забезпечує можливість природного входження людини в духовний світ свого народу та культури і розвиток на цій основі її найкращих моральних та духовних якостей без національної обмеженості та егоїзму.

Список використаної літератури

1. Литвинов, В. Д. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XVI – початку XVII ст. / В. Д. Литвинов. – К. : Вид. С. Павличко “Основи”, 2000.
2. Нічик, В. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні / Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. – К. : Наукова думка, 1991.
3. Петрук, Н. К. Українська духовна культура XVI–XVII ст.: соціальна організація і формування простору національного буття. – Хмельницький : ПП Ковальський, 2007.
4. Філософія Відродження на Україні. – К. : Наукова думка, 1990.

Рецензент: доктор філософських наук, професор Петрук Н. К.